АНАЛІЗ ПЕРСПЕКТИВ І ФІНАНСОВИХ АСПЕКТІВ БЕЗГОТІВКОВИХ ПЛАТЕЖІВ

О.Ф. Андросова,
кандидат економічних наук,
доцент кафедри «Фінанси і кредит»;
А.Ю. Ярковой,
студент

У роки незалежності в історії грошового обігу України відкрилася нова знаменна сторінка. Першими державними документами, які проголошували засади незалежності (Декларація про державний суверенітет України, Акт проголошення незалежності України тощо), зазначалася необхідність запровадження у державі власної національної грошової одиниці.

Робота у цьому напрямі розпочалася задовго до появи національних грошей. Враховуючи наявні труднощі, з якими стикнулася економіка України, уряд молодої країни вирішив вводити національні гроші поетапно. Першим кроком до цього стало запровадження в обіг 10 січня 1992 року купонів багаторазового використання. В умовах небаченого зростання цін і гострого товарного дефіциту вони прийняли на себе важкий інфляційний удар. А ще раніше, у 1991-му Національний банк розпочав переговори з відомими іноземними фірмами щодо виробництва української національної валюти – гривні і створення сучасної матеріально-технічної бази з її виробництва у подальші роки. Над розробленням дизайну гривні працювали відомі українські художники В. Лопата і Б. Максимов. Договори на виготовлення банкнот гривні малих номіналів було укладено з канадською фірмою «Кенедіен банкнот компані», а номіналів 50, 100 і 200 грн – з англійською фірмою «Томас де ля рю», яка друкувала для України і купони. Монети номіналами від 1 до 25 коп. карбував Монетний двір Італії. Пізніше виготовлення монет було налагоджено на базі потужностей Луганського верстатобудівного заводу.

Віддруковані за кордоном купони транспортувалися в Україну повітряним шляхом за будь-яких погодних умов, що безперебійно

забезпечувало потреби вітчизняної економіки у готівці. Доставка вантажів гривні до кінцевого пункту призначення забезпечувалася морським і річковим транспортом у зв'язку з нестачею коштів на оплату послуг авіаційного транспорту. Незважаючи на окремі екстремальні ситуації, що іноді виникали через специфіку морських рейсів, будь-яких випадків втрати або пошкодження готівки вдалося уникнути.

Одночасно із забезпеченням зростаючих потреб економіки у готівці регулярно проводилася робота щодо вилучення з обігу номіналів купонів, що практично втратили свою купівельну спроможність.

До надзвичайно важливих подій тих років слід віднести здачу в експлуатацію 22 березня 1994 року першої друкарської лінії Банкнотної фабрики НБУ, що дало змогу припинити друкування банкнот купонокарбованців і гривні за кордоном. Важливою подією також стало завершення спорудження у 1996 році нової будівлі Центрального сховища. Вже після проведення грошової реформи у квітні 1997 року офіційно до ладу стала Фабрика банкнотного паперу в м. Малин Житомирської області, а у квітні наступного року введено в експлуатацію Монетний двір НБУ. Обидва підприємства за технологічним рівнем, ступенем організації виробництва стоять в одному ряду з передовими аналогічними підприємствами світу.

У середині 1996 року стан справ в економіці України значно поліпшився, склалися сприятливі умови для проведення у вересні 1996 року грошової реформи. Готуючись до надзвичайно важливого фінансово-економічного заходу, Державна комісія з проведення грошової реформи, підрозділи Національного банку України із залученням досвідчених фахівців регіональних управлінь і науковців у стислі терміни підготували цілу низку нормативних актів для супроводження грошової реформи, якими врегульовувався порядок обміну карбованців на гривні, порядок видачі комерційним банкам грошових знаків національної валюти, порядок складання і подання звітності, багато інших документів. При підготовці нормативної бази враховувався досвід проведення грошових реформ у зарубіжних країнах [1, с. 16–19].

Було також визначено рівень деномінації при обміні карбованців на гривні (100 000 : 1, що забезпечувало участь у грошовому обігу розмінних монет). Проводився величезний обсяг робіт із визначення потреб у готівці в розрізі регіонів, організації завезення гривні до регіональних управлінь НБУ і до банківських установ, розроблення маршрутів і графіків транспортування, гарантування безпеки, підготовки площ для зберігання грошей тощо. Передбачалися заходи, спрямовані на забезпечення стабільності валюти у монетарній сфері в подальшому.

Згідно з Указом Президента України від 25 серпня 1996 року «Про грошову реформу в Україні» терміни її проведення були визначені з 2 до 16 вересня 1996 року. По країні було розгорнуто понад 10 тисяч обмінних пунктів, майже 2 тисячі з них функціонували в багатолюдних місцях (на залізничних вокзалах, у морських і річкових портах), де за порядок і безпеку відповідали працівники підрозділів внутрішніх справ. Пенсіонерів обслуговувало понад 14 тис. підприємств зв'язку Працюючі громадяни мали змогу здійснити обмін за місцем роботи, для чого було створено близько 92 тис. комісій з обміну карбованців на гривні. Під час проведення реформи 11,2 млн громадян обміняли карбованці на гривні. Ще впродовж місяця після її завершення обмін продовжували комерційні банки за рішеннями райдержадміністрацій, а потім – регіональні управління Національного банку. Терміни обміну багато разів продовжувалися, остаточно реформу було завершено лише 20 грудня 2000 року.

На відміну від багатьох країн, грошова реформа в Україні носила не-конфіскаційний і максимально прозорий характер, що забезпечило довіру до неї насамперед населення. Вдалось уникнути розкручування інфляції, зайвої напруги у суспільстві та соціальних конфліктів. Безперечно, вдале проведення грошової реформи в житті молодої держави стало великою історичною подією, якою слід пишатися. Справдилися всі прогнози відносно її результатів, вдалося забезпечити фінансову стабільність і довіру до гривні. Грошова реформа також стала імпульсом до продовження в Україні економічних реформ [2, с. 25–26].

Сучасна гривня та перспективи розвитку готівкового обігу в Україні.

Незважаючи на численні негаразди у світовій економіці й економіці України, гривня гідно виконує свої функції щодо обслуговування вітчизняного грошового обігу, впевнено зайнявши свою нішу серед інших валют.

Заслуговує на увагу такий напрям розвитку грошового обігу сучасної гривні, як вітчизняна нумізматика, початок якій покладено 7 травня 1995 року випуском першої ювілейної монети «Перемога у Великій Вітчизняній війні». У січні 1996-го Національний банк уперше взяв участь у роботі щорічної, 25-ї Базельської європейської монетної конвенції. З того часу Національний банк України є постійним учасником нумізматичних виставок «World Money Faip» (Німеччина), «Монетне сузір'я» (Росія), Міжнародної конвенції Американської нумізматичної асоціації тощо, де наші монети неодноразово завойовували престижні нагороди. Серед переможців престижних конкурсів – монети «Різдво Христове», «Свято-Успенська Святогірська лавра», «Ластівчине гніздо», «Чиста вода – джерело життя», «Нестор-літописець», «За твором М.В. Гоголя „Вечори на хуторі біля Диканьки"», «Міжнародний рік астрономії» тощо.

У грудні 2011 року в Україні з'явилися свої перші інвестиційні монети «Архістратиг Михаїл» номіналами 20 і 5 грн, виготовлені із золота. На сьогодні також існують золоті інвестиційні монети номіналами 10 і 2 грн та номіналом 1 грн – зі срібла. Вони є засобами платежу і водночас належать до категорії банківських металів. Запровадження інвестиційних монет має за мету залучення додаткових інвестицій у країні, пожвавлення на вітчизняному ринку дорогоцінних металів, а також створення альтернативи накопиченню заощаджень населення в іноземній валюті. Як свідчить практика, монети здобули популярність серед населення і користуються підвищеним попитом.

Національний банк України приділяє пильну увага питанням підтримки готівкового обігу на належному рівні та його подальшого вдосконалення. Усвідомлюючи важливість цього напряму роботи, Правлінням НБУ у 2012 році затверджено Стратегічну програму з удосконалення організації готівкового обігу в Україні на 2013–2018 роки. На виконання цієї Програми розроблено й успішно реалізується відповідний план, заходи якого охоплюють широкий

спектр назрілих проблем з удосконалення організації готівкового обігу України. Успішне завершення наміченого дасть змогу вдосконалити управління готівковим обігом в Україні відповідно до найкращих стандартів світової практики.

Основними передумовами для запровадження новації став аналіз економічної ситуації, позитивна динаміка розвитку інфраструктури здійснення безготівкових розрахунків, значні обсяги обігу грошей поза банківською системою. Ці кошти мають працювати на розвиток економіки, сприяти зростанню обсягів фінансових ресурсів банків та їх спроможності до кредитування. Очікувані позитивні результати мають бути як економічні, так і соціальні. Обмеження готівкових розрахунків у розмірі 150 тисяч гривень поширюватиметься здебільшого на угоди купівлі-продажу об'єктів нерухомості, автотранспорту, тому не стосуватиметься переважної більшості повсякденних розрахунків громадян. Упродовж трьох останніх років темпи безготівкових розрахунків зросли у п'ять разів завдяки розвитку електронного банкінгу, ринку платіжних карток, збільшенню кількості платіжних терміналів. Якщо у 2012 році їх обсяг становив 92 млрд грн, то вже у першому півріччі 2013-го – 72 млрд грн. Світовий досвід також свідчить на користь безготівкових розрахунків: у більшості європейських країн діє аналогічне обмеження від 1 до 10 тисяч євро, наприклад, у Бельгії – 5 тис., у Греції – 1,5 тис., у Франції та Італії – 1 тис. євро.

Як наголосила Віра Ричаківська, є щонайменше п'ять різних варіантів для здійснення розрахунків у безготівковому порядку на суму, більшу від 150 тисяч гривень. Перший – шляхом переказу коштів з поточного рахунку на поточний рахунок. Переказ може бути ініційований за допомогою платіжних інструментів, зокрема платіжного доручення або електронного платіжного засобу (платіжної картки). При цьому сторонам необхідно мати відкриті банківські рахунки.

Другий – це використання умовних вкладів. Особа, що є покупцем, відкриває рахунок на ім'я фізичної особи – продавця. Розпорядження рахунком та коштами, які будуть зараховані на цей рахунок продавцем, можливе лише на умовах, передбачених договором банківського вкладу. Наприклад, умовою набуття права розпорядження

коштами може бути наявність підписаної та нотаріально посвідченої угоди про здійснення купівлі чи продажу. Також мають бути передбачені умови, за яких кошти можуть бути повернуті фізичній особі – покупцю, наприклад, якщо угода не відбулася і є відповідне підтвердження нотаріуса. Все це практично унеможливлює будь-які маніпуляції чи шахрайство при проведенні розрахунків.

Третій – використання рахунків (депозитів) нотаріусів. Нотаріус засвідчує, що дані кошти належать громадянам, які є учасниками відповідної операції. Кошти можуть бути використані лише для забезпечення розрахунків за угодами купівлі-продажу, що також забезпечує безпечність та надійність.

Четвертим варіантом проведення безготівкових розрахунків є відкриття безвідкличного покритого акредитиву для фізичних осіб. Це гарантія того, що кошти будуть передані продавцю лише після укладення угоди.

П'ятий – покупець вносить готівку, сума перераховується контрагенту, тобто продавцю на його рахунок, після чого він набуває право володіння даними коштами.

Усі ці інструменти є стандартними банківськими операціями. Вибір залишається за учасниками угоди. При цьому суттєво зростає рівень безпеки для продавця і покупця, мінімізується ймовірність втручання третіх осіб або проявів шахрайства. Також цілком очевидно, що найбезпечніше місце збереження коштів – це банк, а Фонд гарантування вкладів фізичних осіб гарантує громадянам депозитний вклад на суму 200 тисяч гривень.

Багатьох непокоїть питання щодо розміру комісійної винагороди за надання банками послуг. Оскільки операції з проведення безготівкових розрахунків є стандартними, розмір комісії не може бути надмірним, адже в такому разі клієнт звернеться до іншого банку. Якщо ж кошти на деякий час будуть розміщені на депозитний вклад, сума відсоткових виплат за ним цілком компенсує комісійні витрати на послуги банку за проведення розрахунків.

На сторінці Офіційного Інтернет-представництва НБУ розміщено відповіді на найпоширеніші запитання щодо застосування норм Постанови Правління НБУ «Про встановлення граничної суми розрахунків готівкою».

СЕП є державною системою міжбанківських розрахунків, що забезпечує проведення переказу коштів через кореспондентські та інші рахунки її учасників, відкриті у Національному банку України із застосуванням електронних засобів приймання, оброблення, передавання та захисту інформації у файловому режимі або режимі реального часу.

Перші платежі через СЕП пройшли 5 серпня 1993 року, а з 1 січня 1994 року в Україні були повністю скасовані паперові та телеграфні авізо у міжбанківських розрахунках. Це і стало відправною точкою запровадження в Україні електронного грошового обігу.

Згідно з показниками, які застосовуються у світовій практиці, СЕП є системно важливою платіжною системою країни. Через неї здійснюється 98% міжбанківських переказів у національній валюті в межах України, тоді як через кореспондентські рахунки, що відкриті банками в інших банках, – 2% таких переказів (див. рис. 1).

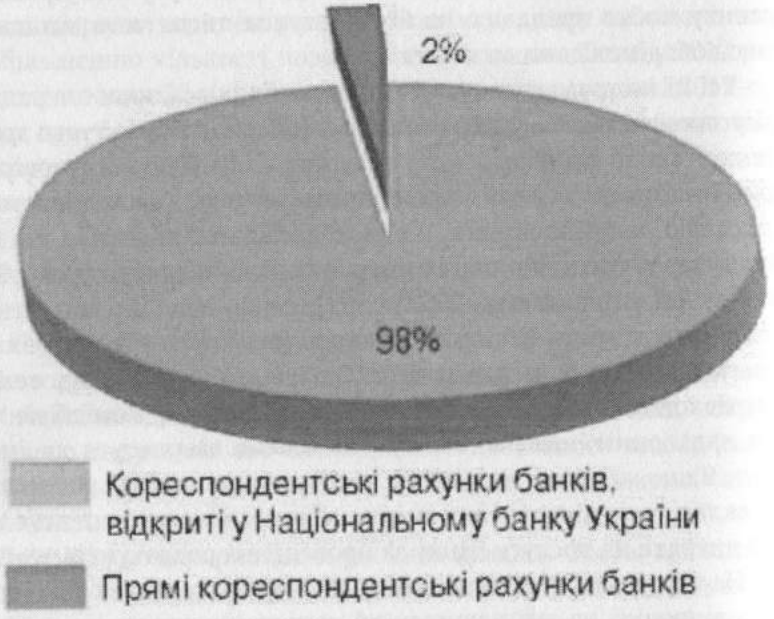

Рис. 1. Обсяг міжбанківських переказів у гривні за прямими кореспондентськими рахунками банків та через СЕП за період із 2002 р. до 2012 р.

Джерело: дані АС «Статистика та аналітика СЕП».

За станом на 1 січня 2013 року учасниками СЕП були 486 установ, серед яких банки України та їх філії, органи Державної казначейської служби України (надалі – ДКС), установи Національного банку України, ПрАТ «Всеукраїнський депозитарій цінних паперів» (за станом на 01.01.1995 року загальна кількість учасників СЕП становила 1 901 установу, за станом на 01.01.1999-го – 2 325 установ) (див. рис. 2).

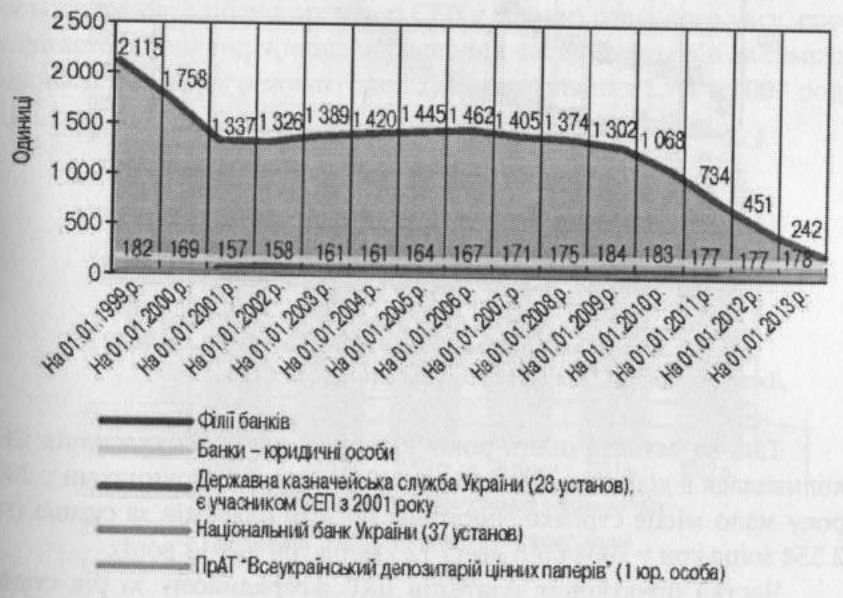

Рис. 2. Кількість учасників СЕП за період із 01.01.1999 р. до 01.01.2013 р.

Джерело: дані АС «Статистика та аналітика СЕП».

Зменшення кількості учасників СЕП обумовлено оптимізацією банками своєї філіальної мережі з метою підвищення ефективності управління коштами.

За 20 років експлуатації СЕП спостерігається динамічне збільшення обсягів платежів, здійснених учасниками системи, як за кількістю початкових платежів, так і за їх сумою (див. рис. 3).

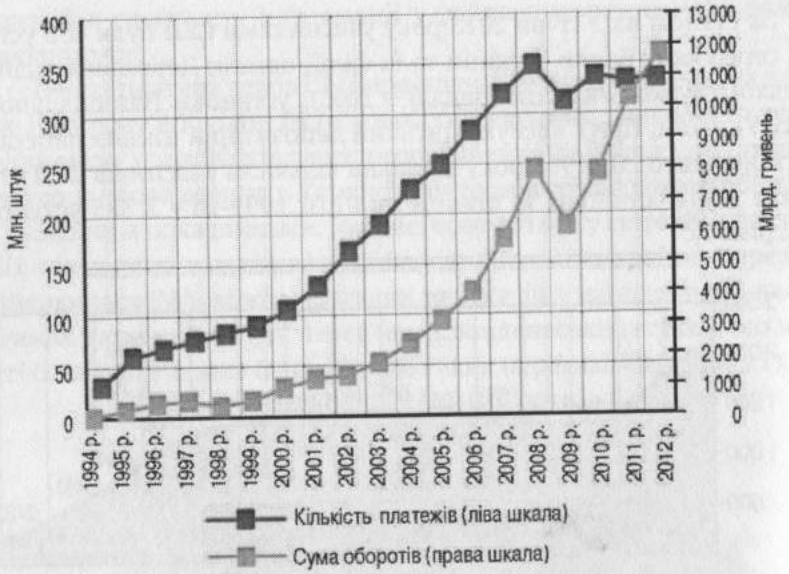

Рис. 3. Завантаженність СЕП за період із 1994 р. до 2012 р.
Джерело: дані АС «Статистика та аналітика СЕП».

Так, за останні шість років кількість платежів учасників СЕП коливалася в діапазоні від 313 до 349 млн за рік. Починаючи з 2004 року мало місце стрімке зростання обсягів платежів за сумою (від 2 354 млрд грн у 2004 році до 11 723 млрд грн у 2012 році).

Частка початкових платежів ДКС в середньому за рік становить до 8% за кількістю та до 19% за сумою від загального обсягу платежів, виконаних усіма учасниками платіжної системи.

СЕП забезпечує здійснення розрахунків у межах України між банками як за дорученнями клієнтів банків, так і за зобов'язаннями банків та інших учасників системи. У СЕП виконуються міжбанківські перекази у файловому режимі та в режимі реального часу. Здійснення її учасниками початкових платежів у файловому ре-

жимі є обов'язковим, а в режимі реального часу – за їх вибором. Водночас учасник системи, який працює в СЕП у файловому режимі, забезпечує приймання платежів у режимі реального часу.

У файловому режимі обмін міжбанківськими електронними розрахунковими документами здійснюється шляхом приймання-передавання документів, сформованих у файл. Тривалість технологічного циклу становить 15–20 хвилин.

У режимі реального часу кошти зараховуються на рахунок отримувача негайно, у момент надходження платежу від відправника до СЕП. Цей режим роботи було запроваджено в системі у 2006 році.

За станом на 01.01.2013 року при незначному збільшенні кількості платежів, здійснених через СЕП у режимі реального часу, спостерігається тенденція щодо збільшення частки платежів за сумою, виконаних у цьому режимі – до 22,5% порівняно з 1,9% у 2007 році (див. рис. 4).

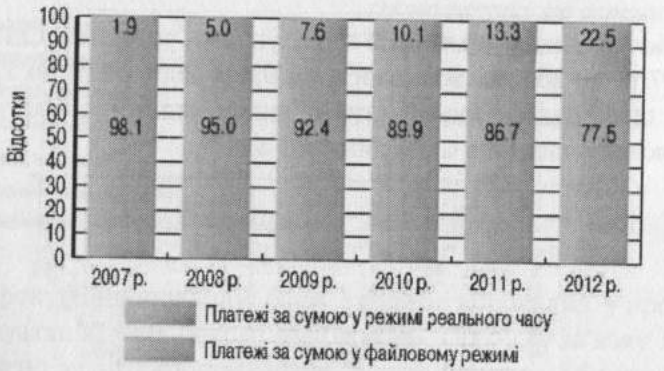

Рис. 4. Завантаженість СЕП за сумою платежу в 2-х режимах функціонування СЕП (файловому та режимі реального часу) за період із 2007 р. до 2012 р.
Джерело: дані АС «Статистика та аналітика СЕП».

Середньодобова завантаженість СЕП за кількістю початкових платежів упродовж 1997–2012 років коливалася від 0,3 до 1,4 млн, а за сумою – від 2,3 до 46,9 млрд грн (див. рис. 5), отже, порівняно

з 1997 роком середньодобові показники роботи СЕП у 2012 році зросли у кількісному вимірі на 1 млн платежів (або в 4 рази), а за сумою – на 44,6 млрд гривень (або в 20 разів).

Рис. 5. Середньодобові показники СЕП за період із 1997 р. до 2012 р.
Джерело: дані АС «Статистика та аналітика СЕП».

Коефіцієнт обігу коштів за рахунками учасників СЕП за період із 1997 р. до 2012 р. коливався від 0,6 (у 2006 році) до 2,03 (у 2012 році), що свідчить про ефективне використання залишку коштів за рахунками учасників СЕП (див. рис. 6).

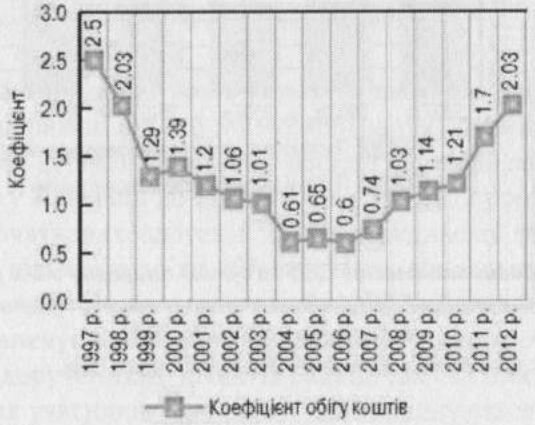

Рис. 6. Коефіцієнт обігу коштів за рахунками учасників СЕП за період із 1997 р. до 2012 р.

СЕП надає можливість учасникам системи – юридичним особам для здійснення розрахунків самостійно визначати режим своєї роботи: за моделлю обслуговування консолідованого кореспондентського рахунку (надалі – модель) чи за окремим кореспондентським рахунком.

Спочатку у СЕП було впроваджено сім моделей (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7), які враховували специфіку роботи й потреби банків. Розподіл учасників СЕП – юридичних осіб за моделями та окремим рахунком за станом на 01.01.1998 року відображено на рис. 7.

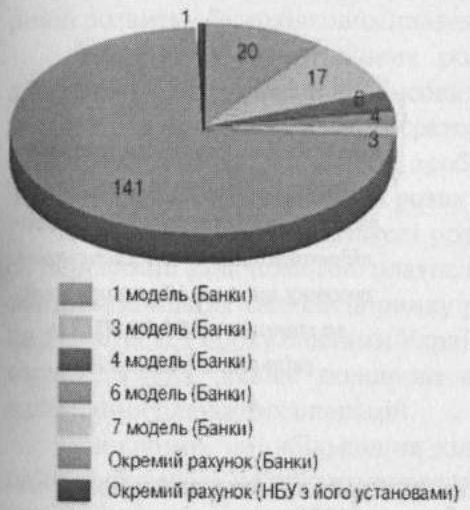

Рис. 7. Розподіл юридичних осіб-учасників СЕП, що працювали за моделлю обслуговування консолідованого кореспондентського рахунку та окремим рахунком, за станом на 01.01.1998 р. (кількість учасників)

2006 року Національний банк України впровадив у промислову експлуатацію СЕП нового покоління – СЕП-2, у зв'язку з цим було вилучено моделі, які не користувалися попитом або втратили сенс при переході до централізованої архітектури СЕП, зокрема було вилучено 1, 2, 5 та 6 моделі. Отже, за станом на 01.01.2013 року розподіл учасників СЕП за моделями та окремим рахунком був таким: із 179 учасників СЕП – юридичних осіб 3-ю модель використовували 25 банків, 4-у модель – 5 банків, 7-у модель – 2 банки, 8-у модель – ДКС, а решта 146 учасників (включаючи Національний банк та ПрАТ «Всеукраїнський депозитарій цінних паперів») працювали в СЕП за окремим рахунком (див. рис. 8).

За 20 років, що минули, Національний банк України бездоганно виконував покладені на нього функції із забезпечення здійснення міжбанківських розрахунків через СЕП та постійно працює над удосконаленням ефективності роботи СЕП.

На сучасному етапі розвитку фінансової системи України впровадження фінансовими установами нових інформаційних технологій дає змогу не лише підвищити якість послуг, які надаються цими установами, а й суттєво розширити їх перелік. Водночас перспективи розвитку банківського сектору значною мірою визначатимуться вдосконаленням підходів щодо обслуговування клієнтів банків.

Рис. 8. Розподіл юридичних осіб - учасників СЕП, що працювали за моделями обслуговування консолідованого кореспондентського рахунку та окремим рахунком, за станом на 01.01.2013 р. (кількість учасників)

Останніми роками в Україні відбувався активний процес автоматизації банківської діяльності, пов'язаний насамперед із впровадженням у банківську практику технологій дистанційного обслуговування. Нові технології і послуги дають змогу банкам оперативніше та якісніше здійснювати операції, спрощувати проведення розрахунків для населення, створювати умови для просування банківських послуг у регіони з недостатньо розвинутою інфраструктурою банківського обслуговування.

Важливу роль у цьому процесі відіграють технології самообслуговування клієнтів банків, або так звані альтернативні канали продажів. Активне впровадження зазначених технологій у практику обслуговування клієнтів банків об'єктивно сприятиме збільшенню обсягів безготівкових розрахунків, зокрема роздрібних платежів.

На сьогодні в світі спостерігається тенденція до зменшення обсягів готівкового обігу. Так, наприклад, у 2010–2011 рр. обсяг готівки в обігу в Швеції зменшився на 7,5%, у Фінляндії – майже на 4% тощо. Причинами цього є те, що організація та регулювання готівкового грошового обігу стають дедалі складнішими та дорожчими, це призводить до зростання витрат центрального банку та банків країни. Зважаючи на це, центральні банки більшості країн світу приділяють значну увагу не лише питанням можливих шляхів зменшення витрат на організацію та обслуговування готівкового грошового обігу, а й сучасним підходам щодо забезпечення належного рівня розвитку безготівкових платежів.

Активізація безготівкових роздрібних платежів сприятиме збільшенню надходжень фінансових ресурсів до національної економіки, зокрема банківського сектору. Це дасть змогу забезпечити банки додатковою ліквідністю, зробити доступнішими кредити для населення, а отже, пожвавити розвиток економіки в цілому.

Нині в Україні безготівкові розрахунки і платежі здійснюються переважно за допомогою платіжних карток, які також є одним із найдинамічніших сегментів ринку роздрібних платежів. За станом на 1 квітня 2012 року банками України емітовано 59 млн платіжних карток, з яких більше половини активно використовується для здійснення платіжних операцій.

Зазначимо, що збільшення кількості платіжних карток в Україні відбувалося на тлі активного розвитку відповідної інфраструктури. Так, упродовж 2011 року кількість банкоматів, які обслуговують держателів платіжних карток, збільшилася на 9,4% і на початок 2012 року становила майже 33 тис. од. (див. рис. 9). На сьогодні в Україні на 1 млн населення припадає 724 банкомати, що перевищує середнє значення аналогічного показника для країн ЄС.

Кількість платіжних терміналів, за допомогою яких користувачі можуть оплатити вартість товарів і послуг, упродовж 2011 року збільшилася на 14,2% і на початок 2012-го становила 123,54 тис. од. (див. рис. 1). Нині в Україні на 1 млн населення припадає 2 709 терміналів, що у декілька разів менше від середнього значення аналогічного показника для країн ЄС.

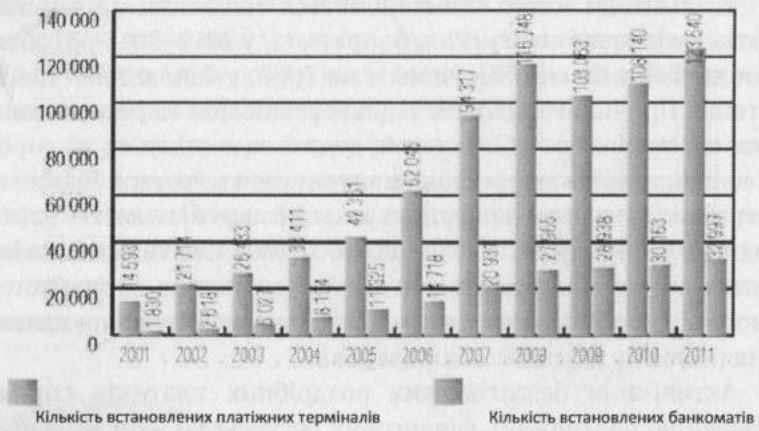

Рис. 9. Кількість встановлених банками України банкоматів і платіжних терміналів у 2001–2011 рр.

У цілому розвиток інфраструктури ринку платіжних карток в Україні (POS-термінали, імпринтери та банкомати) відповідає темпам зростання кількості банківських карток. Проте більше половини цієї інфраструктури припадає всього на п'ять регіонів (Київ і Київська обл. – 20,7%; Дніпропетровська обл. – 9,3%; Донецька обл. – 8,7%; Харківська обл. – 6,1%; Одеська обл. – 5,9%).

Водночас такий регіональний дисбаланс щодо розподілу інфраструктурних об'єктів дає підстави сподіватися на збільшення обсягів безготівкових роздрібних платежів і банківського самообслуговування в майбутньому за умов поліпшення інфраструктури в регіонах.

Загалом у 2011 році відбулося збільшення кількості та обсягів операцій з використанням платіжних карток, емітованих українськими банками, відповідно на 182,8 млн одиниць (+ 26%) та на 125,2 млрд грн (+ 22%) [3].

Незважаючи на те, що кількість емітованих платіжних карток в Україні на одного жителя відповідає середньому значенню цього показника в країнах ЄС, у вітчизняній практиці платіжні картки використовуються переважно з метою зняття готівки, тобто фактично вони замінюють собою каси. Так, протягом 2011 року найбіль-

ша питома вага операцій з використанням платіжних карток припадала саме на зняття готівки – 91,9% від загальної суми операцій (див. рис. 10).

Рис. 10. Частка безготівкових роздрібних платежів та готівкових операцій у загальній сумі операцій з використанням платіжних карток

Кількість операцій зі зняття готівки в 2011 році збільшилася на 90,1 млн одиниць (+16%) і становила понад 661 млн одиниць (майже 76% від загальної кількості операцій із платіжними картками), а безготівкових платежів – на 92,6 млн одиниць та становила понад 214 млн одиниць (24,5% від загальної кількості операцій із платіжними картками) – (див. рис. 11).

Основні причини значної питомої ваги операцій зі зняття готівки полягають, з одного боку, в консерватизмі населення щодо безготівкових роздрібних платежів через звичку розраховуватися готівкою. А з другого – у відсутності стимулів для підприємств торгівлі та сфери послуг встановлювати обладнання для здійснення таких розрахунків внаслідок необхідності здійснення значних капітальних витрат на придбання терміналів та високі тарифи на їх обслуговування, а також необхідність оприлюднювати інформацію про реальні обороти і сплачувати відповідні податки.

Нині всі банки України пропонують своїм клієнтам сучасні інструменти для управління рахунками. Дистанційне обслуговування рахунку клієнта може здійснюватися за допомогою систем «Клієнт–

банк», «Клієнт–Інтернет–банк» і телефонного (мобільного) банкінгу. Але незважаючи на те, що останнім часом оперативне ведення клієнтом своїх рахунків у банку та обмін технологічною інформацією, визначеною договором між банком і клієнтом, стає дедалі популярнішою, питома вага клієнтів, які використовують систему дистанційного обслуговування, ще залишається незначною. Водночас позитивна динаміка цього процесу є надзвичайно високою, в чому, безперечно, є й заслуга Національного банку України.

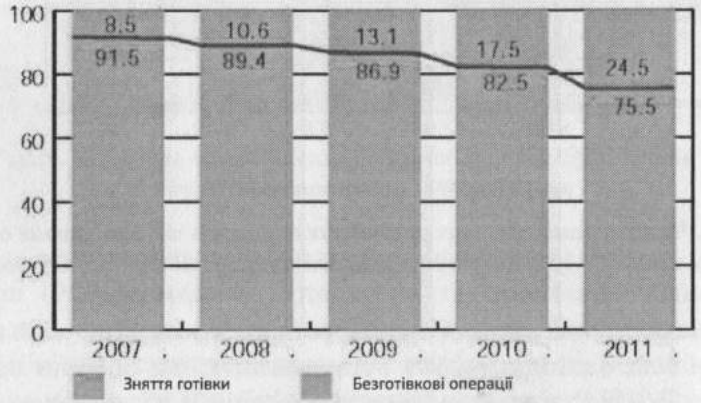

Рис. 11. Частка кількості безготівкових роздрібних платежів і кількості операцій зі зняття готівки в загальному обсязі операцій з використанням платіжних карток.

Так, за станом на 01.07.2012 р. понад 11 млн клієнтів мали в своєму розпорядженні майже 15 млн рахунків, обслуговування яких здійснювалося дистанційно (див. рис. 12, 13). Лише в першому півріччі 2012 року кількість таких клієнтів збільшилася на 4,4 млн осіб, тобто на 63,8%.

При цьому 43,9% клієнтів – суб'єктів господарювання використовували систему дистанційного обслуговування, з них дві третини (67,6%) обслуговувались у п'яти банках України. Останніми роками спостерігається стійка тенденція до збільшення кількості клієнтів – суб'єктів господарювання, які використовують систему дистанційного обслуговування таких рахунків (див. рис. 14).

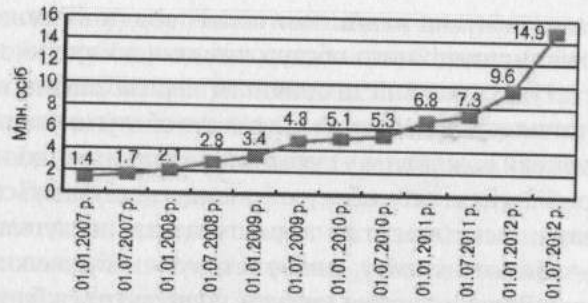

Рис. 12. Кількість клієнтів банків, які використовують систему дистанційного обслуговування рахунків, у 2007–2012 рр.
Джерело: побудовано за офіційними даними НБУ

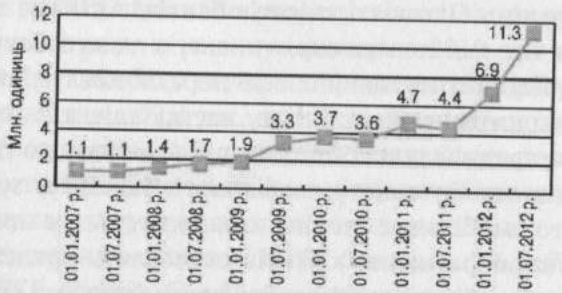

Рис. 13. Кількість поточних і депозитних рахунків, ведення яких здійснюється за допомогою системи дистанційного обслуговування, в 2007–2012 рр.
Джерело: побудовано за офіційними даними НБУ

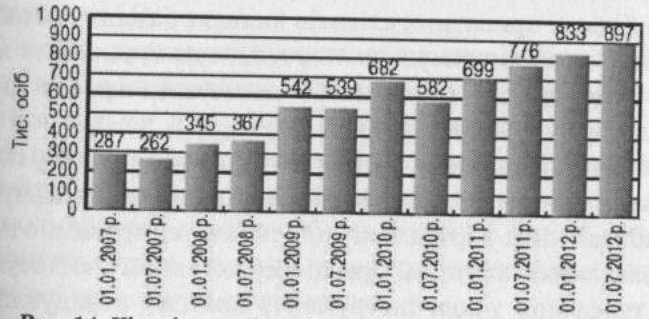

Рис. 14. Кількість клієнтів – суб'єктів господарювання, які використовують систему дистанційного обслуговування, в 2007–2012 рр.
Джерело: побудовано за офіційними даними НБУ.

Проте незважаючи на певні позитивні тенденції щодо застосування системи дистанційного обслуговування в Україні, нині доводиться констатувати наявність значного нереалізованого потенціалу використання клієнтами переваг такого обслуговування.

Водночас вкрай важливим у сучасних умовах є те, що на ринку дистанційного банківського обслуговування відбуваються якісні зміни, які дають змогу клієнтам користуватися послугами цього сервісу в будь-якій точці світу, використовуючи будь-який канал зв'язку з банком. Дедалі частіше клієнти користуються банківськими послугами за допомогою мобільного Інтернету.

Останні світові тенденції свідчать, що мобільні банківські послуги з іміджевого продукту перетворились у вельми поширений спосіб обслуговування більшості клієнтів банків. Активне застосування таких банківських послуг спричинене, з одного боку, прагненням банків розширити у такий спосіб перелік послуг, підвищити їх якість та охопити якомога більшу частку клієнтів. З другого боку, саме безпосередній попит споживачів (з огляду на постійне зростання доступності Інтернету, мобільного банкінгу) зумовлює активний розвиток мобільних банківських послуг. Адже нині значну питому вагу корпоративних клієнтів становлять представники середнього та малого бізнесу, які досить часто (зокрема внаслідок специфіки своєї діяльності) не мають технічної можливості повноцінно працювати в традиційній системі «Клієнт–банк». Саме такі клієнти формують попит на послуги дистанційного банківського обслуговування, зокрема за допомогою мобільних пристроїв. Крім того, дедалі більше приватних клієнтів виявляє бажання отримувати інформацію про стан рахунку, оплачувати комунальні та послуги зв'язку, поповнювати депозит або сплачувати кредит дистанційно, не відвідуючи банківську установу.

Враховуючи ці чинники, є підстави припускати, що у подальшому в Україні зростатиме кількість клієнтів, які надаватимуть перевагу безконтактним карткам та мобільним телефонам, а не традиційним платіжним карткам. При цьому активному застосуванню мобільних телефонів у ролі інструменту платежу передуватимуть так звані «тимчасові технології». Зокрема, випуск наклейок-стікерів (міні-карток з антеною, які зазвичай прикріплюються до мобі-

льного телефону) або емісія звичайних платіжних карток із чіпом, магнітною смугою, однак додатково обладнаними антеною для здійснення безконтактних платежів.

На сьогодні лише декілька банків України можуть запропонувати своїм клієнтам безконтактні платіжні картки (наклейки-стікери). Проте застосувати їх можна в досить обмеженій кількості терміналів. Але з урахуванням того, що подальший розвиток безготівкових платежів значною мірою залежатиме від удосконалення інструментів і технологій їх проведення, впровадження безконтактних технологій та розвиток відповідної термінальної мережі в Україні на сьогодні є вкрай актуальними.

У 2011 році через програмно-технічні комплекси самообслуговування (ПТКС) здійснено розрахунків на загальну суму 46,4 млрд грн, що в 2,1 рази перевищує показник 2010 року. Кількість таких комплексів самообслуговування протягом 2011 року збільшилася на 27,6% і становила 92,4 тис. одиниць. При цьому ринок послуг прийняття грошових коштів з метою їх подальшого переказу через програмно-технічні комплекси самообслуговування в першому півріччі 2012 року характеризувався такими тенденціями:

– зменшенням кількості ПТКС банків на 7% і збільшенням кількості ПТКС агентів банків й внутрішньодержавних небанківських платіжних систем (надалі – ВНПС) відповідно на 26% і 11% (див. рис. 15);

– збільшенням обсягів готівки, прийнятої через ПТКС, які належать: банкам – на 27%; агентам банків – на 12%; членам ВНПС – на 23% (див. рис. 16).

Загалом, враховуючи викладене вище, можна зробити висновок, що в Україні розвиток безготівкових роздрібних платежів відбувається вельми динамічно. Суттєво зросла кількість платіжних карток, швидко збільшується кількість клієнтів, які надають перевагу використанню системи дистанційного обслуговування, започатковано проекти з випуску безконтактних карток в Україні. Проте інфраструктурна мережа, характер (структура) операцій тощо, об'єктивно потребують поліпшення.

Рис. 15. Кількість програмно-технічних комплексів самообслуговування (ПТКС) в Україні в I та II кварталах 2012 р.

Джерело: побудовано за офіційними даними НБУ.

Рис. 16. Обсяги переказу готівкових коштів через програмно-технічні комплекси самообслуговування (ПТКС) в Україні в I та II кварталах 2012 р.

Джерело: побудовано за офіційними даними НБУ.

На наш погляд, у подальшому є підстави очікувати на:

– розвиток платіжної інфраструктури, а саме – збільшення кількості POS-терміналів (зокрема, оснащених технологіями для здійснення безконтактних платежів) і терміналів самообслуговування;

– суттєве збільшення кількості операцій, пов'язаних із дистанційними каналами обслуговування, а також кількості розрахунків у мережі Інтернет, а в перспективі – за допомогою мобільного телефону;

– відмову від емісії платіжних карток із річним строком дії на користь довгострокових, наприклад, трирічних;

– активне впровадження безконтактних технологій для проведення безготівкових платежів;

– зростання рівня конкуренції в існуючих сегментах, як за рахунок цінових методів (тарифів), так і нецінових (поліпшення якості обслуговування, розвиток програм лояльності тощо).

Як свідчить аналіз світового досвіду, в багатьох країнах значного поширення набуло використання електронних платежів державними органами. В Україні така система платежів лише розпочинає своє функціонування. Так, згідно з результатами рейтингу отримання електронних платежів (Government E-Payments Adoption Ranking, GEAR), який відображає рівень їх використання державними органами, а також рівень впливу на процес впровадження електронних платежів інфраструктури, соціально-економічного та політичного середовища, в 2011 році Україна посіла 60-е місце серед 62 країн і була віднесена до останньої (четвертої) групи країн («необхідне поліпшення») [4].

Дані рейтингу GEAR засновані на 37 індикаторах і об'єднані в 7 категорій:

– чотири категорії за напрямами платежів: «споживач–уряд» (C2G), «уряд–споживач» (G2C), «бізнес–уряд» (B2G), «уряд–бізнес» (G2B);

– три категорії (фактори) середовища: інфраструктура, соціально-економічний контекст (тобто рівень сприяння соціально-економічного середовища впровадженню електронних платежів) і політичний контекст (рівень сприяння політичного середовища впровадженню електронних платежів).

У категорії «уряд–споживач» (G2C) Україна посіла 58-е місце (див. рис. 9), проте за підсумками 2012 року, очікується поліпшення показників цієї категорії в зв'язку зі здійсненням компенсаційних виплат за вкладами Ощадбанку колишнього СРСР за допомогою платіжних карток, а також у зв'язку із забезпеченням на основі використання карток НСМЕП виплат відшкодувань Фондом гарантування вкладів фізичних осіб клієнтам банків, які ліквідуються, і наданням адресної соціальної допомоги населенню.

За напрямом електронних платежів «споживач–уряд» (C2G) Україна посіла лише 62-е місце. Значно кращими були рейтинги нашої держави за напрямами «уряд–бізнес» (G2B) і «бізнес–уряд» (B2G). Так, у цих категоріях Україна посіла відповідно 52-е та 56-е місця (див. рис. 17).

Рис. 17. Результати рейтингу GEAR для України за напрямами платежу відповідно до міжнародної класифікації систем електронного бізнесу

Наголошуючи на великому суспільному значенні цього напряму електронних платежів, які пов'язані з проблематикою формування

«електронного уряду», зазначимо, що нині в Україні є всі підстави для суттєвого поліпшення ситуації [5]. Так, Національним банком України реалізовується пілотний проект щодо поширення безготівкових розрахунків з використанням платіжних карток Національної системи масових електронних платежів (НСМЕП) для оплати податків і зборів при переміщенні товарів, транспортних засобів через митний кордон України, що має сприяти поліпшенню значень показників такого напряму платежу, як «бізнес–уряд» (B2G).

Результати рейтингу GEAR за напрямами платежів свідчать про розвиток електронних платежів в Україні переважно в односторонньому порядку: від населення та бізнесу – до держави, тоді як у зворотному – від держави до фізичних і юридичних осіб електронні платежі поки що не набули належного рівня розвитку.

Також необхідно наголосити, що аналіз факторів середовища, яке формує платіжні відносини між урядом, бізнесом і споживачами, свідчить про високі потенційні можливості їх подальшого розвитку за такими критеріями, як «рівень фінансової грамотності» (велика частка населення, яка користується послугами банків та інших фінансових установ) і загальний «соціально-економічний контекст» (37-е місце).

При цьому поліпшення потребує така категорія, як рівень розвитку інфраструктури (51-е місце). Низький рейтинг України в цій категорії зумовлений відносно низькими показниками користування мережею Інтернет у 2011 році, недостатнім рівнем розвитку термінальної мережі тощо. Крім того, суттєвого поліпшення потребує й категорія «політичний контекст» (53-е місце).

Проведений аналіз дає підстави визначити, що належний розвиток безготівкових роздрібних платежів в Україні, зокрема активізація використання платіжних карток, стримується низкою чинників. Серед них насамперед необхідно назвати високу вартість обладнання, значно нижчу вартість готівкових розрахунків порівняно з безготівковими, недостатній розвиток платіжної інфраструктури, відсутність конкуренції на платіжному ринку тощо.

Крім цього, фактором, який стримує активізацію безготівкових платежів, є високі і, як правило, виражені в іноземній валюті тарифи на платіжні операції, зокрема внутрішньодержавні, що

здійснюються в гривнях (а це 99% від загальної кількості операцій). Обмежують обсяг безготівкових розрахунків і вимоги міжнародних платіжних систем (зокрема, VISA та Master Card) щодо розміщення депозитів, якими гарантується здійснення внутрішньоукраїнських трансакцій, у іноземній валюті на рахунках в іноземних банках. Такі вельми жорсткі вимоги з боку VISA та MasterCard зумовлені монопольним становищем цих платіжних систем у національному платіжному просторі. На нашу думку, значну частину цих проблем буде вирішено завдяки імплементації положень Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо функціонування платіжних систем та розвитку безготівкових розрахунків» № 5284-VI, прийнятого 18.09.2012 р.

Варто наголосити, що всупереч міжнародному досвіду в Україні ще недостатньо розвинута практика застосування заходів державного та корпоративного стимулювання розвитку безготівкових роздрібних платежів. Такими заходами можуть бути:

– надання громадянам, які використовують платіжні картки для розрахунків, права на отримання податкових пільг;

– стимулювання розвитку мережі прийняття безготівкових платежів шляхом накладення штрафів на підприємства торгівлі та послуг, які не приймають до оплати картки;

– запровадження податкових пільг, які стимулюють підприємства торгівлі та послуг до застосування платіжних карток при здійсненні корпоративних розрахунків;

– використання карток для оплати корпоративних представницьких витрат;

– застосування системи стимулів (бонуси, відсотки, зниження вартості покупок) при використанні платіжних карток тощо.

Завдяки цілеспрямованій роботі Національного банку України нині стратегія переходу на безготівкові роздрібні платежі є одним із пріоритетів розвитку національного платіжного простору.

Як свідчить досвід європейських країн, реалізація саме такої стратегії дає змогу вирішити важливі завдання щодо підвищення ефективності функціонування всієї фінансової системи та забезпечення фінансової незалежності держави.

Із цією метою Національним банком України розроблено низку заходів, які сприятимуть активізації безготівкових роздрібних платежів в Україні, здійсненню належного нагляду (оверсайта) за діяльністю платіжних систем, а також посиленню ролі НСМЕП у національному платіжному просторі та забезпеченню фінансової незалежності держави.

Так, із метою активізації безготівкових роздрібних платежів, зокрема розвитку банківського самообслуговування, в червні 2012 року Правлінням Національного банку України була схвалена «Стратегічна програма розвитку безготівкових роздрібних платежів в Україні на 2012–2014 роки», яка спрямована на створення сприятливих умов для широкого використання спеціальних платіжних засобів суб'єктами розрахунків під час здійснення безготівкових роздрібних платежів і розрахунків на території України та визначає [6]:

– основні напрями розвитку національної платіжної системи;

– основні напрями впровадження та використання технологій безготівкових роздрібних платежів;

– основні засади створення маршрутизатора та розрахунково-клірингового центру як ключових елементів національного платіжного простору тощо.

Головною метою Стратегічної програми є забезпечення високих темпів розвитку безготівкових роздрібних платежів із використанням спеціальних платіжних засобів шляхом:

– модернізації та реорганізації НСМЕП;

– створення привабливих умов для ефективної роботи учасників і користувачів платіжних систем із використанням сучасних банківських інструментів і технологій з метою зростання довіри населення до банківської системи;

– реалізації на базі технологій Національного банку України державних і корпоративних проектів з метою гармонізації відносин органів влади та громадян [7].

Визначальною подією щодо активізації та подальшого розвитку безготівкових роздрібних платежів на основі посилення ролі НСМЕП стало прийняття за ініціативою Національного банку України Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих

актів України щодо функціонування платіжних систем та розвитку безготівкових розрахунків», який набув чинності з 12.10.2012 року (надалі – Закон). Як свідчить аналіз фактичних даних за перше півріччя 2012 року, ознайомлення вже з проектом цього Закону та очікування його прийняття сприяли суттєвому поліпшенню показників діяльності банків щодо безготівкових роздрібних платежів і самообслуговування клієнтів банків.

Відповідно до цього Закону Національний банк України одержав повноваження щодо ведення Реєстру платіжних систем, систем розрахунків, учасників цих систем і операторів послуг платіжної інфраструктури. У свою чергу, платіжні організації платіжних систем, їх учасники та оператори послуг платіжної інфраструктури матимуть право здійснювати діяльність в Україні виключно після їх реєстрації шляхом внесення відомостей про них до зазначеного Реєстру [8].

Важливе значення для ефективного розвитку безготівкових роздрібних платежів має вартість платіжних послуг, яка поки що є високою. Одним із факторів, який суттєво підвищує вартість таких послуг, є те, що для гарантування здійснення розрахунків за внутрішньодержавними платіжними операціями в гривнях українські банки змушені утримувати на рахунках в іноземних банках значні суми валютних депозитів, які перевищують 160 млн доларів США В 2008–2009 рр. в умовах фінансової кризи банки згідно з акцептними вимогами платіжних організацій міжнародних платіжних систем були змушені збільшити валютні забезпечувальні депозити для гарантування розрахунків за внутрішньодержавними операціями в середньому на 100%, а в деяких випадках – у 2,5–3 рази [8].

У цьому контексті, безумовно, важливими нормами Закону є, по-перше, регламентація діяльності учасників (членів) платіжної системи та надання їм права формувати гарантійні депозити і використовувати гарантії, акредитиви та інші документарні форми забезпечення зобов'язань під час здійснення переказів із застосуванням електронних платіжних засобів. По-друге, вимога щодо формування учасниками платіжних систем гарантійних депозитів для виконання переказів у межах України в гривнях з їх розміщенням на рахунках у Національному банку України або в банках

України відповідно до вимог нормативно-правових актів Національного банку України.

Важливе значення має також і те, що зазначений Закон регламентує порядок випуску та використання електронних грошей, закріплює право Державної податкової адміністрації України здійснювати контроль за дотриманням порядку здійснення готівкових розрахунків за товари (послуги). Крім того, Закон надає Національному банку України право встановлювати граничні суми розрахунків готівкою для фізичних, юридичних осіб і підприємців, а також визначає поняття «електронні гроші» та коло осіб, які забезпечують діяльність з електронними грошима.

Надання Національному банку повноважень встановлювати максимальні ліміти готівкових платежів під час розрахунків за товари та послуги сприятиме зниженню частки готівкового обігу та готівкових розрахунків. Оплата будь-якого товару, вартість якого перевищуватиме встановлений ліміт, повинна буде здійснюватися виключно за допомогою платіжної картки, а в перспективі – за допомогою мобільного телефону. Закріплення такої норми на законодавчому рівні, відповідно до світової практики, зумовлене необхідністю знизити частку тіньової економіки, рівень корупції та збільшити рівень прозорості всіх фінансових операцій населення, включаючи й сплату податків. Такі ліміти на оплату товарів і послуг готівкою встановлено в Бельгії, Греції, Іспанії та Італії.

Таким чином прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо функціонування платіжних систем та розвитку безготівкових розрахунків» сприятиме посиленню ролі НСМЕП у національному платіжному просторі, забезпеченню фінансової незалежності держави, врегулюванню діяльності платіжних систем і систем розрахунків з боку Національного банку відповідно до світової практики.

Водночас із метою активізації безготівкових роздрібних платежів в Україні та забезпечення належного розвитку національного платіжного простору актуальними є такі пріоритетні заходи:

– удосконалення нормативної бази у сфері безготівкових розрахунків шляхом імплементації норм Закону України «Про внесення

змін до деяких законодавчих актів України щодо функціонування платіжних систем та розвитку безготівкових розрахунків»;

– запровадження новітніх технологій, зокрема мобільних, безконтактних платежів, які завдяки своїй зручності й оперативності становитимуть конкуренцію іншим формам безготівкових й готівкових розрахунків і платежів;

– підвищення якості послуг, насамперед шляхом надання якісних інструментів самообслуговування клієнтів – систем Інтернет – банк, сучасних терміналів самообслуговування в деяких банках із самого початку не було відповідних ІТ-платформ для розвитку бізнесу на належному рівні;

– забезпечення системного підходу до подальшого вдосконалення безготівкових роздрібних платежів і зміцнення позицій НСМЕП у національному платіжному просторі.

Зважаючи на викладене вище, маємо підстави констатувати, що причини значної частки готівкових платежів перебувають не лише в площині нерозвинутості безготівкової платіжної інфраструктури та занадто високих комісійних зборів при здійсненні таких операцій, а й у неготовності населення активно здійснювати безготівкові платежі. Ці чинники мають спонукати до проведення просвітницьких компаній, оприлюднення переваг прогресивних форм розрахунків і прийняття завдяки цьому громадянами мотивованих рішень щодо переходу на безготівкові форми роздрібних платежів.

Враховуючи досвід інших країн і проблеми, що перешкоджають забезпеченню належного рівня розвитку безготівкових роздрібних платежів у нашій державі, необхідно розробляти та впроваджувати програми мотивації (стимулювання) для всіх учасників платіжного ринку. І перший важливий крок у цьому напрямі вже зроблено. Нормами Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо функціонування платіжних систем та розвитку безготівкових розрахунків» закладено підґрунтя для створення сприятливих умов щодо активного переходу населення на безготівкові роздрібні платежі та розвитку національного платіжного простору.

Список використаних джерел:

1. *Терпивло В.* Як готувалася та проводилася грошова реформа в Україні // Вісник Національного банку України. Спеціальний випуск, присвячений 10-й річниці проведення грошової реформи в Україні. – 2006 – Серпень. – С. 14–21.

2. *Дорофієва Н.* Оптимістичні прогнози щодо нашої реформи повністю справдилися. // Вісник Національного банку України. Спеціальний випуск, присвячений 10-й річниці проведення грошової реформи в Україні. – 2006 – Серпень. – С. 22–26.

3. Діяльність платіжних систем на ринку України в 2011 році // Вісник Національного банку України. – 2012. – № 3. – С. 12–17.

4. Рейтинг впровадження електронних платежів у 2011 р. // The Economist Intelligence Unit. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.eiu.com/public/topical_report.aspx?cam-paignid=epayments2011

5. *Міщенко В.І.* Електронний бізнес на ринку фінансових послуг : Практ. посіб. / В.І. Міщенко, А.В. Шаповалов, Г.В. Юрчук. – К. : Знання, 2003. – 278 с.

6. Постанова Правління Національного банку України від 14.06.2012 р. № 245 «Про затвердження Стратегічної програми розвитку безготівкових роздрібних платежів в Україні на 2012–2014 роки».

7. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://wl.cl.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc34?id=&pf3511=37826&pf35401=165720

8. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо функціонування платіжних систем та розвитку безготівкових розрахунків» від 18.09.2012 р. № 5284-VI. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5284-17